

## ПРИНЦИПИ НА МАРКСОВАТА ЛИТЕРАТУРНА ПОЛИТИКА

*Иван Славов*

В една революционна ситуация не може да се очаква промяна във възгледите с формулите на една естетическа доктрина. Несравнимо по-трудно е да се докаже жизнената необходимост на даден естетически принцип, да се превърне в стимул за духовното развитие на индивидите.

В това отношение влиянието на домарксовата естетика бе твърде ограничено: по форма изключително интелектуално, а по обхват ненадхвърлящо академични и артистични кръгове със специализирани интереси към изкуството. Възможностите за практическо въздействие на тая естетика се изчерпваха с култивирането на определен тип рефлексии към прекрасното и изработване на критерии за неговата оценка.

За Маркс естетическото възпитание не е локален процес, протичащ само в рамките на преднамереното взаимодействие между индивида и художествените произведения. То е момент от цялостното преустройство на човека при прехода от буржоазното към комунистическото общество. Следователно то е подчинено на общите цели на революцията, които са по същество политически. С други думи, то е елемент на една политика, зависи от нейните принципи и изисквания.

Естетическото възпитание според Маркс не е еднопосочен процес — от художника и неговите произведения към възприемателя, — а интегрален. Това ще рече, че двете страни са включени в една верига от взаимодействия, където причина и следствие запазват своето значение само при изолираното им разглеждане. Преди да бъде в състояние да упражнява някакво влияние, изкуството е детерминирано от обществените условия. А те формират целия кръг от интереси на хората, респ. естетическите. Художникът зависи от тия обстоятелства, те му дават онова „общо“, без което е невъзможен неговият контакт със съвременниците.

За разлика от романтичните легенди творецът не получава в ново време своето послание от музите, а от грубите ръце на живота. Правейки своя избор, независимо в каква форма, творецът прави решителната крачка от наивната спонтанност към съзнателността. А това ще рече и към политиката, дори ако той се резервира към нейните конкретни разновидности. Когато спонтанността на таланта и неговата политическа съзнателност се слоят, това е предусловие за високи художествени постижения. Основен принцип на една правилна политика е, без да лишава от автономност художника и да пренебрегва своеобразието на изкуството, да превърне в тяхна цел и вдъхновение собствените си интереси и цели. А доколкото последните са насочени към постигането на едно хуманно

общество, каквото е комунистическото, идеалът на такава политика има по начало свой вътрешен естетически аспект. Той не трябва да бъде откъснат от факторите и условията за осъществяването на новото общество. Изкуството, вдъхновено от тоя идеал, намира в неговия естетически аспект критерий за оценка на фактите и на собствените му постижения. Той, разбира се, не е единствен, понеже има специфични художествени закони и принципи, на които то се подчинява, но е главен в едно проникнато от политически дух време.

Още приживе Маркс бе обвиняван от някои лицемерни поклонници на поета Ф. Фрайлиграт, че похабил неговия талант, въвличайки го в политическите борби като редактор на „Нов рейнски вестник“: „... под влиянието на този злополучен виртуоз на ненавистта, написал немалко остроумни работи, но не изказал нито една благородна мисъл — пише в сп. „Gartenlaube“ един от тях за Маркс — Фрайлиграт загуби своя глас, своята свобода, своето достойнство. Откакто Фрайлиграт е под влиянието на Карл Маркс, той не пее често“<sup>1</sup>.

Отношенията на Маркс и Хайне се дешифрират на всички възможни равнища в буржоазната критика — от привидната обективност до политическите инсинуации — като се използва целият реkvизит от методи — от биографичния до фройдисткия. Как се представят отношенията между двамата сродни и толкова различни гении? Най-често като инцидентни, останали без осезаемо влияние върху Хайне,<sup>2</sup> по-скоро безплодни за поета и неособено благоприятни за публициста Хайне<sup>3</sup>; те не са променили неговите умонастроения, а „случайните“ съвпадения между някои идеи на Хайне и Маркс се дължат на общите условия на емигрантския им живот в Париж<sup>4</sup>; най-последно едно признание: „Без парижката среща на Хайне с Маркс и Енгелс не би имало никаква „Зимна приказка“<sup>5</sup>.

По същия начин се интерпретират отношенията между Маркс и поетите от кръга край „Нов рейнски вестник“: грандоманството на Хервег го направило жертва на политическите комбинации на Маркс и Енгелс; Фрайлиграт пропилял дарованието си за безплодната кауза на „Съюза на комунистите“, потискан от „демоничната“ личност на Маркс (по версията на П. Деметц, Ермантигер, Алкер и др.). Разбира се, тук не се говори изобщо за никакви принципи у Маркс, а за злоупотреба с влияние и власт над споменатите поети. Така се осъществява двойствена критика спрямо Маркс: отношението му с поетите се разглежда предимно в психологически план, а имплицитно или открито се прокарват изводи против всякакво обвързване на твореца с пролетарската политика в литературата.

Някои буржоазни критици искат да обяснят „несъстоятелността“ на Марксовите литературни принципи с характера на неговото учение. Както отбелязва Т. Масарик, „позитивният материализъм на Маркс е напълно рационалистичен. В неговата теория няма място за чувства. Отстранявайки от своята теория човешкото чувство, той изхвърля зад борда етиката, а с нея и изкуството“. Там „човекът става пасивно познаващ, нечувстваващ и безволна машина — във всеки случай неговите чувства и воля нямат никакво значение“. От това неизбежно следва, че психологията на Маркс била прекалено груба, за да може с нейна помощ да се разбере умствената работа и да се оценят съответно различните ѝ степени и качества!<sup>6</sup>

П. Деметц в своята книга „Маркс, Енгелс и поетите“ се придържа към същото „теоретическо“ основание: надеждите, породени в „Немска идеология“

<sup>1</sup> Цит. по Ф. Меринг, Фрайлиграт и Маркс в их переписке, М., 1929, стр. 49.

<sup>2</sup> R. Rucker, Heinrich Heine, Ein deutscher Dichter als Prophet, Darmstadt, 1957.

<sup>3</sup> L. Markuze, Heine und Marx. Eine Geschichte und eine Legende, Monat, 1959 (64).

<sup>4</sup> H. Lilge, Heinrich Heine, Hannover, 1960.

<sup>5</sup> H. Mayer, Karl Marx und die Literatur, Merkur, 1968, Nr. 245, S. 820.

<sup>6</sup> Философския и социологическия основания марксизма, М., 1900, стр. 81, 108, 251.

от подчертаването на „действителния жизнен процес“, за едно толерантно разширяване на марксисткия детерминизъм се осуетявали от стремежа да се отнеме „на човешкия дух, а с това и на поетическата фантазия всяка автономна енергия. Паралелно с представата за човека тук се ограбва също и фигурата на поета от елемента на свободата и се снижава до положението на безличен слуга на икономическите процеси“.

Но П. Деметц схваща действителната актуалност на темата на своята книга, понеже, все едно дали признава или не, зад отношенията на Маркс с поетите се проявява логиката на пролетарската линия в литературата. Тъкмо затова той съжалява, че такава тема е неблагоприятно „отдадена в ръцете... на защитниците на комунизма“!

Х. Рид се противопоставя на марксисткото становище за социалната и политическата детерминираност на поета в условията на развитата класова борба. Той счита поета „аутсайдер“ по силата на своя талант и склонност към независимост. В сборника „По дяволите културата“ Х. Рид смята всеки „обществен договор“ на художника като „пълнен отказ от индивидуална свобода“ независимо от това, за коя формация става въпрос. Доброволната самоизолация е единственият избор за твореца, когато е лишен от други възможности да бъде свободен. В противен случай той ставал жертва на колективистичните принципи, на политическия диктат: „Това е горчив урок за поетите — пише Х. Рид, — доверяващи се на непотетическите пророци — Маркс, Ленин, Сталин. Поетите не трябва да напускат своите редове заради политиката, защото поезията — това е тяхната политика.“<sup>1</sup>

Дори бегло очертаната линия на буржоазната критика срещу Марксовата литературна политика показва една непримиримост, необяснима само с естетически съображения. Но това още веднъж потвърждава, че спорът за ролята и положението не е отвлечен, а винаги конкретен, т. е. в контекста на определени исторически, политически и идеологически условия.

## 1. МАРКСОВАТА ТРАКТОВКА НА ТЕРМИНА „ЛИТЕРАТУРНА ПОЛИТИКА“. ПРЕДПОСТАВКИ И ЦЕЛИ ЗА КОМПЛЕКСНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОБЛЕМА

В първите десетилетия на миналия век изострянето на класовата борба в Германия променя в значителна степен възгледите за отношението на политиката към литературата. Все по-химерични изглеждат представите, поставящи писателя и неговото творчество над острият социални колизии и големите проблеми на епохата. Но, както отбелязва Маркс, „липсата в Германия на реална, страстна, практическа партийна борба превърна отначало дори социалното движение в чисто литературно“<sup>2</sup>. Недостатъчно силната класова борба на буржоазията за завоюване на политическата власт в Германия подсказва, че би било неоправдано да се очаква много от немския поет. „От една страна, окръжаващата го отвсякъде хроническа ограниченост му действа много разслабващо — пише по същия повод Енгелс, — като го лишава от възможност да се издигне над нея, да се чувства свободен от нея и да я осмисля без риск да попадне в нея.“<sup>3</sup> Оттук се подхранват и погрешните представи, че антагонизмите на обществото са свързани не с историческите условия на живот, а с резултат

<sup>1</sup> H. Read, *To Hell with Culture*, 1963, p. 9.

<sup>2</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, БКП, 1951, стр. 280.

<sup>3</sup> Пак там, стр. 314.

от борбата между „грубостта“ и „образованието“, подклаждана от злонамерени лица.

Към 40-те години на XIX в., вследствие нарастващото участие на немския пролетариат в политическите борби, става все по-осезаема връзката между политиката и литературата. Маркс изтъква със законна гордост „Песен на тъкачите“ като висша проява на политическата съзнателност на революционния пролетариат, вдигнал въстанието в Силезия. Той сравнява блестящия литературен дебют на германските работници в лицето на Вайтлинговата „Гаранции на хармонията и свободата“ със „сухата и страхлива посредственост“ на буржоазната политическа литература. Маркс заявява открито, че немската работническа класа вече е станала теоретик на европейския пролетариат, докато английската е неговият икономист, а френската неговият политик.

През 1848 г. Фойербах пише: „... ние живеем в такова време, когато всеки и този, който си въобразява, че е най-безпартиен — даже против собственото си съзнание и воля, е, макар само в теорията, човек на партия; ние живеем в такова време, когато политическият интерес поглъща в себе си всички останали, и политическите събития ни държат в напрежение и възбуждение“<sup>1</sup>. Въпреки своите изказвания, че в политическата по дух епоха „рядко възниква чисто художествено произведение“, че тенденциозната поезия е краят на поезията,<sup>2</sup> Хайне признава: „Ние пишем за или против нещо, за някаква идея или против нея, за някаква партия или против нея.“ Затова той смята по-достойно публичното признание, че е написал ангажирано съчинение, вместо да се „прикрива лицемерно с някаква вяла безпартийност, която е винаги лъжа“<sup>3</sup>.

Но тия изявления още не трябва да се отъждествяват с последователната политическа линия в литературата, каквато е имал пред вид Маркс. Както отбелязва Ленин, в „периода на борбата с феодализма и абсолютизма“ за буржоазните демократи в Европа е характерна илюзията за „надкласови партии“<sup>4</sup>. Поради това те са осъзнавали зависимостта на литературата от политиката повече като дух на времето, отколкото като принцип, произтичащ от логиката на класовата борба. В какво е неговото своеобразие и как е бил прилаган от Маркс?

Предварително трябва да се диференцират термините, свързани със същността на тоя принцип. Не може в едно научно изследване да се ограничим с аксиоматичните различия между „политическа“, „партийна“, „политизирана“, „политиканска“ литература и „политика в литературата“. При това тия термини трябва да се изяснят не изобщо, а във връзка с Марксовите схващания, т. е. в техния марксистки генезис.

Под политиканска литература Маркс подразбира такава разновидност, в която големите социални проблеми и идеи, прецеждайки се през дребнавожителските представи на филистера, приемат вид на банални сентенции, предпазвачи от риска, оправдаващи безволия септицизм и пошлостта. Маркс колоритно обрисова образа на „берлинския бирариен политикан“: той е „човек, проникнат от идеята, че Берлин е първият град в света, че никъде освен в Берлин не може да се намери „Geist“ (непреводимо понятие, макар английското ghost да представлява етимологически същата дума; френското esprit е нещо съвсем друго). . . . Покрай тези безобидни предразсъдъци нашето берлинско светило е непоправим педант, невъздържа в езика, любител на бърбенето, твърде склонен към известен вид долнопробен хумор, известен в Германия под названието

<sup>1</sup> Избр. соч., т. II, стр. 493.

<sup>2</sup> Собр. соч., т. IX, стр. 162, 163.

<sup>3</sup> Пак там, стр. 92, 95.

<sup>4</sup> Полн. собр. соч., т. XXI, стр. 243.

Berliner Witz, който се занимава по-скоро с игра на думите, отколкото с игра на мислите — любопитна смес от малка доза ирония, малка доза скептицизъм и голяма доза вулгарност.<sup>1</sup>

Хората, създаващи литература за тоя „бироариен политик“, по думите на Маркс, са от неговия калибър — по-скоро сръчни, отколкото талантиливи, умерено критични и достатъчно предпазливи, за да прекратят истинските ограничения, налагани от режима. Такива второразрядни литератори най-често „попълват недостига от литературно изкуство в техните политически произведения с политически намеци, които осигуряват успех сред публиката. Стихотворения, повести, рецензии, драми, всякакви литературни произведения бяха преизпълнени с така наречената „тенденция“, т. е. повече или по-малко плахи изказвания с противоположителствен дух“<sup>2</sup>.

Още по-долнопробна е била съществуващата по това време грубиянско-политическа литература, бъдеща „чувство на естетическо отвращение“. Тя е израз на изостаналостта в политическото развитие на Германия, при което се срещат атавистични форми на средновековни нрави в политиката, съчетани с типичната буржоазна безхарактерност. Тая грубиянска литература „смешно сплита патос с вулгарност“, „негодуваща срещу реакцията и злобно съскача срещу прогреса“ представлява „лакейска форма на възмущение“.

Освен класически установените форми на политическата литература, като „Обществения договор“ на Русо, памфлетите на Волтер, Кобет, Курие, Маркс се имал пред вид произведения от рода на „Положението на работническата класа в Англия“, „Манифест на комунистическата партия“ и др. Тук политическите възгледи се излагат по-категорично, насочват се непосредствено към обществената практика, апелират за социално преустройство или го санкционират според тяхната тенденция.

Нито една от трите разновидности, на които се спряхме, не подсказва идеята за отношението „политика — литература“, както е при Маркс. Първите две от тях го профанират, а последната няма свой обособен естетически аспект. Маркс се интересува от взаимовръзката на литературата като изкуство и пролетарската политика. Или същото, но изразено от Маркс като персонално отношение, засяга връзката „на политическите и литературни представители на една класа към класата, която те представляват“<sup>3</sup>.

Преди да се спрем на последния проблем, трябва да внесем още някои уточнения. Маркс се противопоставя на директното извеждане на идейните, естетическите, политическите и пр. възгледи на писателя от неговото класово положение. Още в „Немска идеология“ се подчертава разликата между „практиците“ и „теоретичите“, на които се обособява господстващата класа — последица от разделения на труда в нейните рамки. Между тях съществуват различия, приемащи формата на психологическо, етическо и естетическо разграничаване и противопоставяне, така че духовният „елит“ се отнася с презрение към „парвенютата“, докато последните с гордост съзнават, че са действителните господари на живота. Но колкото и да се изострят тия антагонизми, те се стапят пред лицето на истинската опасност, застрашаваща сигурността на цялата класа. Значи литературните представители на буржоазията, дори когато ненавиждат духовната ограниченост на нейните действителни практически изразители, мисълта им „не е в състояние да премине границите, които не преминава и животът“ на класата, към която принадлежат. „Затова те теоретически стигат до същите

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 276—277.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 278.

<sup>3</sup> Съж., т. VIII, стр. 145.

задачи и решения“, до които буржоата практически бива доведен от материалните си интереси и от своето обществено положение“<sup>1</sup>.

Макар в случая Маркс да подчертава, че „такова е изобщо“ отношението между политическите и литературните представители на дадена класа, не е трудно да се види, че той има пред вид в същност само буржоазната класа. Това предположение е толкова по-логично, понеже противоположното поставя под съмнение дори смисъла на политическата дейност, на която Маркс сам се е посветил. Понеже той създава идеология, чието предназначение е да съдействува за практическото преодоляване на материалните условия, които държат пролетариата в положението на поробена и експлоатирана класа. На първо време тя приема вид на върховна повеля за политическите и литературните представители на пролетариата: да го подготви теоретически за неговото преминаване отвъд границите, които поставя на собственото му развитие капитализмът. Следователно база за взаимодействие между пролетариата и споменатата категория негови представители не е приспособяването към действителността, а осъзнатата необходимост от революционното ѝ изменение.

Сега вече можем да поставим въпроса, има ли различие между термините „политика в литературата“ и „литературна политика“? Нека не избързваме с възраженията, понеже първото впечатление е, че това са синоними или дори калямбур.

Според нас първото понятие е свързано с откритото, целенасочено прокарване на политически идеи, тенденции и оценки така, че литературата се превръща в подчинен момент на други цели. Дали ще се зачита при това нейната естетическа автономност или не, това е въпрос, свързан с културата на политическите представители на класата, зависещ от степента, в която осъзнават вътрешните закони на литературата като изкуство и на художника като творец. Но тук политическите критерии доминират над естетическите, а писателят се разглежда като личност, съзнателно подчинена на дадена политическа кауза. В най-чист вид тия взаимоотношения се проявяват в литературата, посветена на революционната, пролетарската тематика, когато събитията, които включва, са още в своя най-силен кипещ и процес на формиране.

Маркс е бил близък с определен кръг поети, групирани около „Нов рейнски вестник“, като едновременно е изграждал и провеждал принципите на своята литературна политика. Той се е стремил да внесе в тяхната поезия подчертано пролетарско-революционен дух. Историческите обстоятелства, както и степента на идеологическото съзряване на всеки един от поетите, са налагали избора на форми и средства за сътрудничество. От петимата поети — Хайне, Пруц, Хервег, Фрайлиграт и Веерт — само последните двама са били членове на „Съюза на комунистите“, влизащи в редакцията на „Нов рейнски вестник“. По преценката на Ленин, „Съюзът“ е бил „макар неголяма, но истинска пролетарска партия“<sup>2</sup>. Но поради своята малобройност, както и полицейските преследвания, въпреки големия си авторитет, той не е могъл да има много широко влияние. Затова „Съюзът“ не трябва нито в идейно, нито в организационно отношение да се сравнява с тази комунистическа организация от нов тип, създател на която след смъртта на Маркс и Енгелс е Ленин“<sup>3</sup>. Обективно съществуващите условия не са позволявали формулирането на завършена пролетарска програма в

<sup>1</sup> Съч., т. VIII, стр. 145.

<sup>2</sup> Полн. собр. соч., т. XXIII, стр. 365.

<sup>3</sup> Г. Фридлендер, К. Маркс и Ф. Енгелс и вопросы литературы, М., 1962, стр. 304; Срв. С. В. Тураев, „Г. Веерт и немецкая революция 1848 г.“, М., 1963, стр. 58. Авторът характеризира периода от 40-те години по следния начин: „Собствено политически партии в съвременния смисъл в Германия не е имало. Ставало е дума в широк смисъл на думата за партия на прогреса или за партия на реакцията.“

областта на литературата; първо, ограниченият естетически опит на работническата класа, държана далеч от културата при капитализма; второ, липсата на предпоставки за формирането на писател от нов тип, който да е не само против буржоазния строй, но и да вижда нещата по пролетарски, да мисли марксистически; трето, литературата още не е придобила значението на мощно средство за политическо въздействие върху пролетариата, както впоследствие в Русия. Това обяснява защо задачите, които Енгелс поставя пред социалистическия тенденциозен роман, имат пред вид политическо въздействие главно върху буржоазния читател. Такъв роман според него би могъл да изпълнява изцяло „своето предназначение, като изобразява правдиво реалните отношения, като разкъсва господстващите условни илюзии за природата на тези отношения, като разклаща оптимизма на буржоазния свят, като вдъхва съмнения по повод неизменността на съществуващия ред — макар авторът да не предлага определено решение и даже понякога да не застава открито на чиято и да било страна“<sup>1</sup>. На тая степен на зависимост между политическите и литературните представители на пролетариата Маркс не е могъл да изисква в пряка форма политическо заангажиране на поетите от своя кръг. Той се е стремил да ги приобщи към партийната линия, насочвал е тяхната енергия в руслото на пролетарския мироглед, предпазвал ги е от дребнобуржоазни илюзии и отстъпки на филистерството, въодушевявал ги е с перспективите на победоносна борба на работниците. Конкретни политически задачи Маркс е могъл да поставя само пред Фрайлиграт и Веерт, разбира се, доколкото и тяхното развитие ги е формирало като поети с политически натюрел. По наше мнение Маркс се е придържал към принципите на една литературна политика, без да е имал възможност да я разгърне в цялостна политическа линия в литературата. Едва при Ленин отношението към литературата става момент от общия проблем за партийното ръководство на всички аспекти на пролетарската политика. Тук писателят вече свързва съдбата си с работническата класа и същевременно се подчинява доброволно на политическата линия на нейната марксистическа партия. С други думи, партийността прераства във върховен естетически императив за твореца.

Следващото уточнение на термина „литературна политика“ е в негативна форма: какво не влиза по същество в неговото съдържание? Всички реакции, оценки на Маркс в литературната сфера, произтичащи главно от своеобразието на неговата личност, от субективните му настроения. Вярно е, че личността не е абстракция и не можем да я откъснем от нейните индивидуални качества и прояви. Но при понятието „литературна политика“ става въпрос за принцип, а не за това, как се видоизменя в практиката на отделната личност. Той трябва да стои над нейните индивидуални своеобразия дори ако тя е формулирала самия принцип. В противен случай принципът може да бъде максима за лично поведение, но не общовалидно изискване за литературните представители на една класа. Дали Маркс е дебютирал като поет или не, обичал ли е литературата или е била нещо второстепенно в неговия живот, симпатизирал ли е на Хайне като поет или се е отнасял резервирано към характера му, това са елементи от биографично, а не от принципно естество. Само когато те са вплетени в отношения от по-висш порядък, тогава могат да бъдат оценени, но без да се губи съответният мащаб. Ако се изпусне това разграничение, може да се повтори грешката на Меринг, който видя в разрыва между Маркс и Фрайлиграт не сблъсъка на два противоположни възгледа за партийен дълг и творческа свобода, а проява на несъвместими темпераменти!

Накрая последно уточнение относно метода на изследване, който считаме най-подходящ за разглеждания проблем.

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 127.

Повечето марксистически проучвания на отношенията между Маркс и поетите гравитират в две традиционни насоки: едната може да се нарече условно историко-биографическа, а другата — идеологическа. При първия случай се привеждат данни за еволюцията на разглеждания поет до неговата среща с Маркс. Въз основа на неспециализиран литературен анализ се установява в какви аспекти е било въздействието на Маркс върху неговото идейно развитие. При втория обикновено се констатира, в съответствие с фактите, а често по предположение и косвени изказвания, че кулминациите в политическата лирика на съответния поет съвпадат с периода на най-интензивното му общуване с Маркс. Отливът на политическата енергия в стиховете на тия поети се обяснява с оттегляне или скъсване на връзките им с Маркс. Понякога тия два начина се преплитат за по-голяма пълнота на анализа, но рядко се преминава от фактологията към теоретическите обобщения. Ние отдаваме заслуженото признание на изтъкнатите съветски изследвачи — Ф. П. Шилер, А. Дейч, Е. Ейдук, М. В. Себряков, А. Димшиц, С. В. Тураев, Г. Фридлендер, М. Н. Матузова, както и на немските автори марксиста — Ф. Меринг, Б. Кайзер, В. Виктор, П. Райман, М. Ланге, Х. Кауман и др. Тъкмо техните постижения правят възможно и необходимо да се постави предстоящата задача: комплексното изследване на принципите на Марксовата литературна политика. Как може да се формулира своеобразието на тоя аспект?

Да се проследи логиката на тая политика, а зад феноменологичната страна на отношенията между Маркс и поетите да се потърсят ония принципи, които впоследствие изкристализираха, благодарение на Ленин, в учението за партийността в литературата. Тогаваш още по-релефно ще проличи, че последното не е проява на политически волунтаризъм, както го квалифицират буржоазните критици, а закономерен резултат от еволюцията на един възглед върху литературата.

Приложеният от нас метод не придава решително значение на хронологията. Ние искаме да разберем „защо“, а не „как“ се е формирала Марксовата литературна политика. Ние се абстрахираме от още един традиционен аспект — оценките на Маркс за писатели и направления от други епохи, нямащи допирни точки с пролетарската литература. Искаме да избегнем разтеглянето на проблема извън неговите строго определени рамки. С оглед методологическия характер на нашето изследване ще се спрем само на главния принцип от Марксовата литературна политика, и то на няколко от по-осъществените му аспекти. След теоретическия анализ ще го поставим на проверка в контекста на взаимоотношенията между Маркс и Фрайлиграт, понеже тук принципите на партийността и индивидуализма достигат драматична кулминация в своя сблъсък.

## 2. ПРИНЦИП ЗА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЙНОСТ В ЛИТЕРАТУРАТА

Понеже еволюцията и съдържанието на тоя принцип са достатъчно подробно и компетентно осветени в други изследвания,<sup>1</sup> ние ще пристъпим направо към неговото структурно разчленяване. С това искаме да очертаем перспективата на един по-цялостен анализ, какъвто в случая не можем да осъществим.

Отношенията на Маркс и поетите от неговия кръг са били колкото принципи, толкова и лични. За да избегнем влиянието на чисто психологическите моменти, епизодичните факти и обстоятелства, ще се насочим направо към въпроса: каква е разликата в типологията на политика и поета? Оказва ли тя въздействие върху осъществяването на един принцип в литературата? Кои са границите на политическия толеранс в литературата?

<sup>1</sup> С. В. Тураев, Г. Веерт и немската революция 1848 г., стр. 71.

В едно от писмата си до Фрайлиграт Маркс заявява многозначително: „Ако ти си поет, то аз съм критик.“<sup>1</sup> С това той дава да се разбере, че всеки има право да защити своята индивидуалност, но без да жертвува истината и да въздига това право в привилегия. Постави ли се личността над критиката поради някакви нейни особени качества, с това се отричат всякакви принципи. Трудността на задачата е следователно да се регламентира положението на твореца така, че неговата свобода да не се превръща в произвол, а дългът му към обществото — в нещо, което може да пренебрегва. Не е трудно да се предвиди сложността и деликатността на отношенията между един политик, подчинен на неумолимия детерминизъм на класовата борба, където чувствата почти нямат място,<sup>2</sup> и поетът, който ги превръща в мерило за това, което пише! Каквито и да са степените на близост — ако съществува лирически настроен политик и политически мислещ поет, — с това не се отменя разликата в тяхното обективно място и роля в обществения живот, а следователно своеобразието в реакциите и оценките на едни и същи явления.

Политикът е подчинен на строгата каузалност на класовата борба. Той действа като представител на своята партия и е длъжен да се съобразява с нейната програма, тактически принципи и цели. Всяко отклонение от предначертаната линия, произтичащо от недооценка, субективизъм, волунтаристични прояви, се заплаща сурово: от загубата на престиж до проиграването на благоприятна ситуация за вземането на властта или нанасяне поражение на противника. Това се отнася особено много до политика професионален революционер, представляващ интересите на пролетариата, какъвто е бил Маркс. От момента, когато той застава решително на комунистически позиции и поема трънливия път на емигранта, всяка негова стъпка е била съобразена и обусловена от интересите на пролетариата и неговата партия. Той се отказва от кариерата на професор, понася невероятни лишения в емигрантския живот, но не приема никаква компромис с буржоазията. Маркс е съзнавал великолепно, че в битието на професионалния революционер частният живот и политическите действия са неразривно свързани, че тук, за разлика от буржоазните политикани, не може да има мистификации и демагогия. Затова когато най-близкият съветник на Бисмарк — Л. Бухер, бивш социалист, впоследствие ренегат — предлага през 1865 г. на Маркс да приеме длъжността кореспондент по икономическите въпроси на правителствения пруски „Държавен вестник“, той отказва. Условието са били съблазнителни: освен месечните хонорари на Маркс се предоставяло да определя размера на статии и дори правото да следва... своите научни убеждения! Две години по-късно в писмо до Кугелман, след като припомня този случай, Маркс заключава, че ако е искал да ползува „подобен източник“, не би се нуждаел от нечие посредничество.

Поетите от кръга край Маркс са гледали по-лековерно на такъв род ангажменти, където репутацията се заменя с привилегии. Тук не става въпрос за „вродена“ слабост, за непреодолимо влечение към славата, а за различна степен на политическа отговорност. Единствен Г. Веерт от тия поети не се е поддал на никакви изкушения и с гордост заявява в писмо до своята майка: „Аз принадлежа към онези „голтаци комунисти“, които са така яростно клеветени и чието единствено престъпление е, че тръгнаха в поход заради бедните и потиснатите, като при това се сражават на живот и на смърт.“<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 440.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 84, Енгелс пише: „В политиката няма място за поетически симпатии.“

<sup>3</sup> Маркс и Енгелс и първите пролетарски революционери, София, 1962, стр. 327.

Другите поети, въпреки своите симпатии към социализма, не достигат до Марковото разбиране за историческата мисия на пролетариата, не се чувствуват достатъчно задължени от високите принципи на неговата политика и морал. Ето защо те продължават да считат въздигнатото едва ли не в родова привилегия „право“ поетите да правят компромис между принципи и интереси. Дуализмът между голямата кауза и житейските компромиси е изказан в неподправен вид от Хайне в едно негово писмо до приятеля му Варнхаген: „В Германия все още не са се научили да разбират, че човекът, който със слово и дело способствува на всичко благородно, има право, заради шегата или изгода, да си позволи понякога малки низости, ако той с тези низости (т. е. постъпки, които са по същността подло) не вреди на голямата идея на нашия живот. В епохата на Макнавели, и сега в Париж, тази истина по най-дълбок начин са я разбрали. Пиша това в защитата на низостите, които аз имам намерение да извърша в своя живот.“<sup>1</sup> И, както доказват фактите, не за шегата, а за изгода Хайне приема пенсия от тайния фонд на същия Луи Бонапарт, когото злъчно иронизира. Тая „дълбока истина“ са разбрали и поети като Фрайлиграт, „удостоен“ още в началото на своята кариера с кралска пенсия, и Хервег със съгласието си да отиде на аудиенция при краля, за да загуби след това престижа си на революционен поет.

Маркс не би се съгласил да превърне такава „истина“ в индулгенция за каквито и да е отстъпки пред буржоазията. Поетът може да смекчи по някакъв начин неприятното впечатление от компромиса, да извини излагащия жест с разкаяние, да се отрече като Фрайлиграт от пенсията, както и Хайне след изобличението му, да потърси начин да се оправдае за същото прегрешение. Но за един професионален революционер, пропит с морала и възгледите на своята класа и партия, това е свършено недопустимо. Маркс е бил клеветен непрекъснато от цялата световна реакция. Какво би било, ако тя имаше действителни основания, за да се аргументира? Оттук произтича и принципната разлика в критериите, с които поетите и Маркс оценяват нещата. При всички случаи те имат пред вид себе си — като личност или творческа индивидуалност. Те могат дори злоупотребите с толерантността на обществото към тях да представят за грешка от наивност, нетактичност, инфантилизъм. А Маркс винаги е преценявал фактите и хората от гледна точка на партийните интереси: „А пък що се отнася до партийните интереси — пише той, — аз вече съм привикнал в печата да ме обливат с кал заради цялата партия и на това партийните интереси да вредят на моите лични интереси. А, от друга страна, аз също така съм привикнал да не разчитам на нечие внимание към мен.“<sup>2</sup>

Професионалният революционер е отговорен за всяко свое действие, докато поетът не е обвързан така съдбоносно с политиката. Поетът държи ревниво на своята суверенност, която му се струва естествено предусловие да твори. Представено в абстрактно чист вид, както прави идеалистическата естетика, това отношение между политика и поета изглежда антиномично. Един от двамата като че ли неизбежно трябва да отстъпи: поетът — независимостта си или политикът — правото да изисква. В същност тук опираме до същността на проблемата, която ни интересува: в по-общ философски аспект зад персоналните взаимоотношения, които разглеждаме, се проявява почти извечната проблема за необходимостта и свободата. Следователно в конкретната ситуация — Маркс и поетите от неговия кръг — е, изглежда, за идеалистите естети повторение на класически епизод при променени декори. Но преди да пристъпим към непосредствен анализ на така формулирания въпрос, трябва да изчерпим вече поставения.

<sup>1</sup> Цит. по Ф. Меринг, Литературно-критическите статии, М., 1934, т. II, стр. 105.

<sup>2</sup> Маркс — Енгелс за изкуството.

Да навлезем в интимната сфера на политика и поета. Творецът е преди всичко човек на въображението: той трансформира впечатленията си от действителността в образи, психологически положения, докато политикът може да е човек с изключително въображение, но той няма правото да си въобразява и да представя резултатите от това като естетическа ценност. Нещо повече, неговата фантазия и тук е ограничена от детерминизма на класовата борба, както и от невъзможността политикът да се идентифицира с образите, които му импонират. Тая разлика е великолепно изразена в една реплика на Ленин при разговор с Горки: „Но вашето дело е все пак друго. Не по същество, а по форма. Да се представям на глупак нямам право, а вие сте длъжен, иначе няма да покажете глупака. Ето разликата.“<sup>1</sup> Поетът може да оправдае и дори да превърне в нещо трогателно една своя грешка, ако зад нея видим измамено великодушие или даже сантименталност. А политикът не може да използва като алиби личните чувства към когото и да било, за да обясни своите действия. Докато в частния си живот и приятелските си отношения Маркс е бил изключително нежен и деликатен човек, в партийните си позиции и изисквания е бил неумолимо строг: „Аз съм безпощаден, когато става въпрос за моята чест и за честта на партията“! Той е изпитвал истинско отвращение към сантименталността и често е цитирал думите на Гьоте: „Аз никога не съм имал високо мнение за сантименталните хора. В случай на някакво произшествие те винаги се оказват лоши приятели.“<sup>2</sup>

Поетът рядко се смушава от своите вътрешни противоречия, а критиката по-слабо се възмушава от тях, отколкото ако се проявят при политика. Драматичните сблъсъци на противоположните сили, настроения и идеи в поетовата личност могат дори да се превърнат в подтик за творчество. Професионалният политик-революционер може да говори за своите противоречия само ако ги е преодолял или са останали без значение за делото. Поетът ще сгреша, ако грубо сподели контроверсите на своя дух, за да постигне на всяка цена равновесие в поведението си. Политикът е длъжен да ги овладее дори ако те продължават вътрешно да бушуват. Единият преценява нещата предимно субективно, а другият — от гледището на всеобщите интереси на класата. Поетът зашифрова субективното си отношение към това, което твори, дори ако се стреми да бъде епично безстрастен. Партийният функционер, политикът е отразил в своето съчинение, статия, документ възгледите на своята класа, партия и от тяхна позиция преценява фактите. Той се стреми да идентифицира своето становище с логиката на добре разбраните интереси на класата.

Прокараните дотук паралели неизбежно схематизират разглежданите отношения. Ние дори донякъде съзнателно акцентираме върху ограниченията, наложени от обстоятелствата на пролетарския политик-революционер. С това не искаме да превърнем Маркс в жертва на историческата необходимост, а поетите в галеници на съдбата. Ако той от деликатност премълчава своите жертви в борбата, наше задължение е да възстановим поне отчасти истината, за да изпъкне обективното съотношение между правата и задълженията на политика и поета. Ние не ги противопоставяме, не считаме, че кой да е от тях по принцип превъзхожда другия. В своята специфична област те са дори несравними и не може мярата на поета да бъде задължителна за политика и обратното. Но щом са обединени от обща политическа кауза, налице е реална база за тяхното сравняване: отношението към общопролетарското дело. За Маркс то е било върховен критерий, а за поетите — с изключение на Веерт, а за твърде кратко време и Фрайлиграт — допълнителен. Тъкмо това противоречие е искал да

<sup>1</sup> В. И. Ленин, О литературе и искусстве, стр. 646.

<sup>2</sup> Воспоминания о Марксе и Энгельсе, стр. 288.

превъзможне Маркс в своята литературна политика, без да пренебрегва правата на таланта и своеобразието на поезията като изкуство. Той се е стремил да превърне спонтанността на поета в проникновено политическо, партийно мислене, да го освободи от наивната екзалтираност, сантименталност, реторика. С други думи, Маркс апелира към поета за максимално приобщаване, сливане със съдбата, борбите, идеите, чувствата на революционния пролетариат, за да ги опознае отвътре, в живото стълкновение с ретроградните сили на времето. Пролетарският писател, поет, художникът не може да остане на равнището на съчувстващ в тоя съдбоносен двубой. Той няма право да се задоволява вече с ролята на „секретар на историята“, както сам се наричаше Балзак. Творецът, посветил се на революцията, трябва да стигне до пълно сливане на своето чувство за света с висшите форми на пролетарска съзнателност, за да осъществи оня синтез от „голяма идейна дълбочина“, „осъзнат исторически смисъл“ с шекспировска живост и действеност, които Енгелс предвижда като перспектива за социалистическото изкуство в бъдещето. Маркс се противопоставя по тоя начин косвено на дистанцираната литература, третираща пролетариата като обект за филантропически излияния. Тая класа вече е станала от страдаща в бореща се и чрез своето освобождение ще премахне всички форми на потисничество и неравенство. Затова сантименталното отношение към нея е не само унижително, но и естетически неоправдан.

Съзнателно подчертахме думата „апелира“, за да характеризираме формата, в която Маркс практически е могъл да поставя от името на партията някакви задачи пред поетите от неговия кръг. Нека не се забравя, че реалният политически контакт с тях е бил сравнително краткотраен, обхващал е различни периоди и се е проявявал в индивидуални форми. Маркс е имал морално право да изисква единствено от Веерт и Фрайлиграт<sup>1</sup> като членове на „Съюза на комунистите“ и редактори от „Нов рейнски вестник“. Това обстоятелство определя особената толерантност в политиката на Маркс към поетите. Но тя не е била допълнение към другите средства за общуване и въздействие върху поетите, а етическа подоснова на принципа на партийността. Маркс е разбирал превъзходно своеобразието в натурата на поета и тактично е зачитал нейната суверенност. Ако не се схване тая страна от литературната политика на Маркс, ще се стигне до погрешното заключение, че толерантността към поетите е необходима, доколкото е още невъзможно да бъдат пряко подчинени на строга партийна дисциплина!

#### *б. Политическият толеранс в литературата. Същност, граници и приложение*

Толерантността на Маркс към поетите не е дипломатическо приспособяване на принципа на партийността към конюнктурата, а гъвкавото му приложение с оглед природата на твореца и неговия порив към индивидуална свобода. Маркс е искал да съгласува „категорическият императив“ на революционната борба с признаване индивидуалността на таланта. Още в своята статия „Дебатите за свободата на печата“ той е „изказал възгледа, който съдържа зародиша на учението за партийността на литературата. В по-нататъшните работи тези възгледи изкрystalлизират и в съвкупност дават извода, че партийна е такава

<sup>1</sup> Ф. Меринг, Лит. критически статии: „И все пак Хайне не става истински социалистически лирик. Той не е знаел, а и да е знаел, не би могъл да разбере, че Маркс и Енгелс са извършили предсказаното от тях сливане на работническото движение със социализма. . . Хайне е продължавал. . . да се колебае между пророческите предчувствия за неизбежната победа на комунизма и естетическото отвращение на поета към всяко масово господство“ (т. II, стр. 87).

литература, която, вярно отразявайки реалната действителност и стремежи, се да я видоизменя, служи като средство за целите на работническата класа<sup>1</sup>.

Маркс с изключителна проникателност разграничава творческото самосъзнание на поета от обективната роля на неговите произведения. Създавайки едно политическо стихотворение, чийто подтик е някакво външно събитие, поетът го преживява вътрешно така, че то се превръща в момент от неговото интензивно съществуване. За него задачата и вдъхновението трябва да се слейт в едно, да прераснат в спонтанност. И тук е деликатността на въпроса: как да се превърне спонтанността в политическа съзнателност? Може ли това, което за поета в творческия акт е „самоцел“, да се превърне в „средство“ за партията? Именно в тая връзка трябва да се анализира принципът за политическия толеранс, към който се е придържал Маркс. Как е бил прилаган от него в конкретните случаи?

Маркс е преценявал, че възгледите на поетите зависят много повече от техния характер и настроения, отколкото при мислителите, учените и политиците. Затова Маркс в едно писмо до своя приятел Вайдемайер, немски емигрант в САЩ, издател на списанието „Revolution“, съветва как да бъде отпечатано някакво изпратено от него стихотворение на Фрайлиграт: „Ще те помоля следното: 1) Разпорежи се стихотворението да се отпечата по-грижливо — между отделните строфи не трябва да се жали мястото. . . 2) Напиши на Фрайлиграт приятелско писмо. Не скъпи и комплиментите, тъй като всички поети, дори най-добрите, до известна степен са куртизанки — нужно им е да ги ласкаят, за да ги накарат да цвят. Нашият Фрайлиграт в частния си живот е много мил и съвсем непридирчив човек, който крие под искреното си добродушие много тънък и насмешлив ум. . . Той е истински революционер и напълно честен човек — похвала, с която мога да удостоя само малцина. Все пак поетът, какъвто и да е той, се нуждае от одобрение и преклонение. Аз мисля, че това е качество на самата им порода. Аз казвам всичко това, за да ти обърна внимание, че в преписката с Фрайлиграт ти не трябва да изпускаш разликата между „поета“ и „критика.“<sup>2</sup>

Тук е в същност цялото кредо на Маркс за толеранса към твореца: за да бъде полезен за целите на партията и революцията, поетът трябва да има свободата на поет, понеже тя е предпоставка, за да се изяви индивидуално. Само при такова условие всеобщите интереси на партията, борбите на пролетариата и революционните събития могат да зазвучат в оригинални стихове.

Маркс е прилагал принципа за толеранса в отношенията си с поетите в няколко форми: в личните си връзки и контакти с тях; в случаите, когато е било необходимо да се защити произведение или действие на някой от поетите, заслужаващо признание, но неправилно оценени; тактично премълчаване на обяснения, които биха усложнили положението на поета и засилили преследванията му от реакцията; деликатното, но неотстъпно придържане към класово-партийните критерии при оценката на художествените творби или гражданското поведение на поета.

Както е известно, Маркс и Хайне са били искрени приятели, обединени не само от общата емигрантска съдба, както подмятат буржоазните критици, а от единството на редица политически, литературни и естетически въпроси. Маркс се е възхищавал от поезията на Хайне и ценял неговата тънка проникателност във философските въпроси.<sup>3</sup> На свой ред той е изпитвал дълбоко уважение към

<sup>1</sup> Я. Эйдук, Фердинанд Фрейлиграт и Карл Маркс, М., 1933, стр. 176.

<sup>2</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 408—409 (разр. м.).

<sup>3</sup> Енгелс отбелязва по-късно в „Лудвиг Фойербах“: „Онова, което нито правителството, нито либералите забелязаха, видя го още през 1833 г. поне един човек; той се наричаше наистина Хайнрих Хайне“, 1949, стр. 11.

тения на Маркс, когото считал безусловно най-ярката и силна личност в немското революционно движение. Краткият парижки период от тяхното съвместно изгнание е бил изключително плодотворен за Хайне като политически лирик. Неговата поезия възмъжава сякаш „желязо се е вляло в нейната кръв“.

Когато в 1840 г. излиза книгата „Хайнрих Хайне за Лудвиг Бьорне“, тя предизвиква огромен отзвук. Голямата популярност на Бьорне като водач на немския дребнобуржоазен радикализъм настройва срещу Хайне всички активни представители на това политическо направление. Кампанията достига своята кулминация с публикуването на памфлета „Мнението на Лудвиг Бьорне за Хайнрих Хайне“ (1844) от наследниците на автора. Полемиката се изразжда в безогледни нападки срещу Хайне, което влошава неговото и без това тягостно положение. Никой по-проникновено от Маркс не е схванал историческия смисъл на Хайневата книга. Затова той застава открито на страната на нейния автор. За него е било ясно, че полемиката не се изчерпва с естетическия спор между „елини“ и „назаряни“. Бьорне е представлявал чисто „политическата“ революция, елиминираща материално-икономическата страна на преустройствения процес. А Хайне, дълго преди спора, е стигнал до заключението, че истинските проблеми на революцията са свързани с „материалното благосъстояние на народа“<sup>1</sup>. Известна е острата реакция на младия Енгелс срещу книгата на Хайне, който в първия момент вижда в нея изстъпление срещу кумира на либералната интелигенция Бьорне. Впоследствие той коригира своето отношение не без влиянието на Маркс. Нещо повече, последният в писмо до Хайне безрезервно подкрепя неговата позиция. Маркс дори се изненадва, че един писател и революционер като Бьорне може да бъде „тъй безвкусен, дребнав и вулгарен“. Но най-важното е намерението на Маркс: „В едно от немските списания аз ще дам подробен разбор на Вашата книга за Бьорне. Едва ли в който и да било литературен период книгата е срещала по-тъпоумен прием от този, какъвто оказаха на Вашата книга християнско-германските магарета.“<sup>2</sup>

Друг не по-малко драматичен случай разтърсва живота на Хайне и поставя отново на изпитание политическата толерантност на Маркс. След Февруарската революция от 1848 г. във Франция сп. „Revue retrospective“ започнало да печата списъка на лицата, получавали материална издръжка от правителството на Луи Бонапарт. Тук фигурирало и името на Хайне, което дава повод на „Аугсбургски общ вестник“ да излезе с изобличителна статия против него. Шест години по-късно в „Ретроспективно обяснение“ към втората част на „Лютетия“ Хайне пише, че „в онова време мнозина мои съотечественици, в това число най-решителният и най-умният между тях, доктор Маркс, дохождаха при мен, за да изкажат своето възмущение по повод клеветническата статия в „Общ вестник“ и ме съветваха да не отговарям на нея нито с една дума, защото те сами вече бяха заявили в немските вестници, че аз, разбира се, съм приел тази пенсия с цел да мога по-дејно да помагам на онези мои съотечественици, които бяха по-бедни. Същото ми казваха както бившият редактор на „Нов рейнски вестник“, така и приятелите, които образуваха неговия генерален щаб.“<sup>3</sup>

Очевидно тук се касае за „ретроспективна“ измислица, понеже въпросната статия е била публикувана на 28 април 1848 г., а Маркс и Енгелс напускат Париж още на 7 април. Как е реагирал Маркс?

В писмо до Енгелс той нарича оправданията на Хайне „измислица“ и преднамерено „забравяне“ на това, че го е защитил към края на 1843 г., а не

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 558.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 393. За съжаление намерението останало неосъществено. При друг повод Маркс споделя с Енгелс: „Трябва да напиша нещо за Хайне“ (писмо от 26. IX. 1856 г.)

<sup>3</sup> Пак там, стр. 558.

след Февруарската революция от 1848 г. В това писмо, с присъщата на Маркс рязкост в такива случаи, Хайне е заклеен по най-язвителен начин. Но същевременно той не излиза с публично опровержение, за да не даде повод на реакцията да използва даже средствата, с които развращава хората, в допълнителна възможност за тяхното компрометиране.

Същата политическа толерантност проявява Маркс и към Хервег не само в неговия конфликт с младохегелианския кръжок на „Свободните“, където правото е било безусловно на негова страна. През 1842 г. Хервег — тогава в зенита на своята слава като революционен поет след написването на стихотворението „Партията“ — приема нетактично поканата за аудиенция при краля. Това дава повод да бъде иронично сравняван с Шилеровия маркиз Поза и безпощадно атакуван едновременно от реакционния и опозиционния печат. Пред опасността един талантлив поет да бъде напълно елиминиран поради една грешка, в която не е доказано никакво политическо отстъпление пред краля, Маркс не е могъл да остане равнодушен. „Рейнски вестник“ поема защитата на Хервег. В началото на 1843 г. Маркс дори предлага своето сътрудничество в списание „Немски куриер“, където Хервег бил предвиден за редактор.

Маркс е предпочитал да прояви по-голяма търпимост и великодушие към поетите, отколкото да ги отстрани от себе си. Естествено той не е могъл да бъде съгласен с проявите на бонвиванство у Хервег, с неговото лековерие и изблици на авантюризм. Но Маркс не е виждал в това основание да скъса с него, към каквото насочвал в разговора си с него Руге. Последният атакувал от филистерско гледище „сибаритството“ и „безнравствеността“ на Хервег, изказвал съмнение във възможностите му на поет. Маркс нищо не възразил, но на следното утро, както представя работите Руге, му изпратил писмо, където Хервег бил наречен „гениален“, а бъдещето, което го очаква — „велико“. Това признание остава спорно не само защото е предадено косвено от Руге, но не се покрива с нито едно друго изказване на Маркс за Хервег в подобен вид. Но важното е, че за разлика от Руге Маркс проявява несравнимо по-голяма търпимост, чувствувайки колко неподходяща е мярката на филистерите спрямо поетите.

Сам Руге е бил принуден по-късно да признае, че неговият възглед по отношения на Хервег е бил „филистерски, нехуманен, негениален“!

Но Маркс никога не е допускат неговата толерантност да прерасне във всеопрощавашо снизхождение. Ако в сферата на интимното, частното, той е проявявал търпимост, такт и великодушие, толкова по-неумолим е бил при опитите да се извини политическата безхарактерност със слабостите на „човешката натура“. Каквито и да са неписаните прерогативи на поетовата „природа“, те не могат да оправдаят отстъплението от програмата и линията на партията. Тук вече политическият функционер, пролетарският революционер има правото да поиска на свой ред отговорност от поета, да му припомни мъдрото предупреждение на Маркс: „Ако ти си поет, то аз съм критик.“

*в. Алтернативата: „Подчинявайте се на филистерите“!  
или „С партията във велик исторически смисъл“?*

Отношенията между Маркс и Фрайлиграт почти в класически вид разкриват драматичните перипетии при проверката на един нов революционен естетически принцип. Срещата между поета и професионалния революционер прераства в душевно приятелство, чиято кулминация съвпада с периода от съществуването на „Нов рейнски вестник“. Тогава Фрайлиграт създава най-хубавите си стихотворения, ползващи се с огромна популярност сред пролетариата. Това продуктивно сътрудничество се прекъсва със закриването на вестника, за да се превърне по-късно, в годините на емигрантството в Англия, в писмен диалог.

Тук се сблъскват и постепенно изясняват два различни принципа: Марксовият — свързан с категориите и критериите на партийното мислене, и тоя на Фрайлиграт — произтичащ от духа на дребнобуржоазния индивидуализъм и тщеславие.

Истинската проверка на принципите започва в годините на емигрантския живот, когато революционната вълна в Европа е стихнала, принудителното бездействие превръща дребнобуржоазните бунтари в „чумна клоака на демокрацията“ по израза на Маркс, а истинските революционери — в образец на себепристрастие и твърдост. Накъде ще наклони Фрайлиграт, принуден да замени лирата с прозаичното битие на банков агент? Раздвоен между верността към „Съюза на комунистите“, чийто член е бил, и опитите на политическите врагове на Маркс, да го спечелят на своя страна? Още в 1841 г. Фрайлиграт в стихотворението „Испания“ издига своя прословут девиз:

Der Dichter steht auf einer höhern Warte,  
als auf zinner der Partei

Поетът стои на кула по-висока,  
отколкото е кулата на партията

В отговор на това е прочутото стихотворение „Партия“ от Хервег, публикувано в „Рейнски вестник“ (27. II. 1842 г.). Сам Фрайлиграт окачествява мъжественото откровение на Хервег като „прекрасно“, но скептично добавил, че макар да „блести и ослепява“, то не доказва неговата правота. По това време Маркс се отзовава за Фрайлиграт отрицателно, наричайки го „враг на Хервег и свободата“. Повратен момент в отношението на Фрайлиграт към революцията е сборникът „Изповед на вярата“ („Ein glaubensbekenntniß“), в чийто предговор декларира своето ново кредо, непоколебимата си решителност да застане „на страната на тези, които с чело и гърди се противопоставят на реакцията. За мене няма повече живот без свобода... Моето лице е обърнато към бъдещето“ — пише Фрайлиграт, което обяснява и промяната на Маркс към поета. Но това още не означава, че те се сближават идейно-политически, нито че Маркс отминава снизходително неизживените влияния на „истинския социализъм“ върху поезията на Фрайлиграт. Маркс и Енгелс подлагат на критика дори следващия, сравнително по-завършен сборник на поета „Са ига“, където още личат наивно-сентиментални представи за революцията. Действителното сближение между Маркс и Фрайлиграт съвпада с революционния период от 1848 г., когато започва излизането на „Нов рейнски вестник“. Както вече отбелязахме, тоя кратък период е върхна точка в съзряването на политическия лирик у Фрайлиграт, което намира израз в такива популярни тогава стихове като „Виена“, с епиграф от уводната статия на „Нов рейнски вестник“ (19. V. 1849 г.), написана очевидно от Маркс.<sup>1</sup> След екстернирането на Маркс от Германия през същата година Фрайлиграт остава за известно време в Кьолн, а от 1851 г. е също емигрант в Англия. Тогава започва най-драматичният период в неговите отношения с Маркс и Енгелс. Те правят героически усилия да спасят поета за партията, предпазват го от разложителното влияние на дребнобуржоазните емигрантски кръгове начело със злополучния Готфрид Кинкел, играл мизерна роля в кампанията против Маркс.

Фрайлиграт е бил повече революционер по темперамент, отколкото по убеждение.<sup>2</sup> Възхищавал се е от Маркс и възгледите му, но не е станал марксист, не е разбрал историческия смисъл на класовата борба на пролетариата. Следователно той не е бил подготвен за суровите изпитания на емигрантския живот,

<sup>1</sup> Вж. Я. Эйдук, Фердинанд Фрайлиграт и Карл Маркс, стр. 103.

<sup>2</sup> Ф. П. Шиллер, Очерки по истории немецкой революционной поэзии XIX века, М., 1933, стр. 187: „Фрайлиграт никога не е бил практически революционер. Той по собствените му думи е бил „само тръбач на революцията“. Същото отбелязва Я. Эйдук в цит. книга (стр. 146).

нито да се жертвува в името на партийните интереси. Фрайлиграт твърде често напомня в своите писма правата си на поет, но рядко си спомня дълга на революционер. С течение на времето става все по-ясно, че за него участието в освободителната борба на пролетариата е било епизод, а за Маркс — призвание. Същевременно Фрайлиграт, без да разбере, отдръпвайки се от партията на революцията, губи единствения подтик за своята поезия. Последвалите събития в неговия емигрантски живот доказват правотата на това заключение.

Ние ще погледнем на тия събития не в тяхната историческа конкретност, от която се интересува историкът на литературата, а в обобщени линии, за да проличи стълкновението на принципите, олицетворявани от Маркс и Фрайлиграт.

Според Меринг дори след разпускането на „Съюза на комунистите“ през 1852 г. отношенията между двамата приятели не са били смущавани от разногласия. Те са възникнали по-късно главно по три пункта: отношението на Фрайлиграт към Кинкел; тясно свързаната с тези отношения негова позиция на Шилеровите тържества в Лондон, организирани от немските емигранти, и поведението на Фрайлиграт в съdboносния двубой на Маркс с платения агент на Луи Филип — Карл Фогт.

В първите години от своето емигрантство Фрайлиграт е продължавал, не без чувство на гордост, да се назовава „революционер от 1848 г.“ Той е ценял високо приятелството си с Маркс, дори се опитвал, подтикван от него, да пише стихотворения в революционен дух. Опитите на Кинкел и представителите от другите клики, както отбелязва Маркс в писмото си до Енгелс от 28. V. 1851 г., да спечелят Фрайлиграт за своите цели, в началото са били безплодни. Маркс се стремил да осигури възможност на Фрайлиграт да продължава да твори. Затова препраща негови стихотворения на Вайдемайер за публикуване в сп. „Revolution“, окужава го в шеговито-задушевен тон: „При сегашните обстоятелства, струва ми се, по-лесно е да се пише в стихове, отколкото в проза, било в патетичен или хумористичен дух. Ако ти някога би помислил да претвориш в художествена форма хумора, свойствен на твоето африканско величество<sup>1</sup> в частния живот, то аз съм уверен, че ти би изиграл известна роля също така и в областта на този жанр.“<sup>2</sup>

По това време вече се чувствуват тревожни нотки в отношенията между двамата приятели. Фрайлиграт се сближава с представителите на немската вулгарна дребнобуржоазна демокрация — Кинкел и Блинд. Последните на свой ред разпространяват версията, че талантът на Фрайлиграт помръкнал поради фаталното влияние на Маркс. Принуден да търси препитание, Фрайлиграт приема длъжността управляващ лондонското агентство на швейцарската промишлена банка. Тая доста странна за един революционер поет дейност го въвлеча в деловите сфери, откъсва го все повече от прежните политически интереси. Подсигурен материално, макар понякога да подпомага Маркс, Фрайлиграт навлиза в ония среди, където буржоазните политици и подозрителни революционери като Кинкел, въпреки очакваната непримиримост между тях, намират компромисен език. По тая линия Фрайлиграт се свързва и с прословутия Фогт, близък приятел на Фази — директор на банката, където работел Фрайлиграт! Веригата познания скоро го привързва дори с Кинкел, срещу когото е писал преди това. В края на 1858 г. Фрайлиграт публикува стихотворение по повод самоубийството на Йохана Кинкел, в което фактически възвеличава нейния съпруг. Маркс изразява неодобрението си в писмо до Ен-

<sup>1</sup> Шеговит намек за ранните екзотични стихотворения на Фрайлиграт.

<sup>2</sup> Маркс—Енгелс за изкуството, стр. 408.

гелс, където отбелязва: „Фрайлиграт, който не можеше да намери в своята лира нито един скръбен звук при „трагичните“ събития било в собствената партия (като смъртта на Даниелс) или изобщо в света (Кайен, Орсини и т. н.), изведнъж се зае да възпее това жалко произшествие.“<sup>1</sup>

За да заглади тягостното впечатление от злополучното си стихотворение, Фрайлиграт изпраща писмо до Маркс, в което го уверява, че като изразил страдание към Кинкел, „аз с това ни най-малко не му съчувствувам в политиката“! Симптоматично признание! То се стреми да легализира очевидното — приятелството с Кинкел, а да потули причината за неговото съществуване — компромис с политическите настроения на вулгарната дребнобуржоазна демокрация. Фрайлиграт се опитва да разграничи Кинкел като човек и политик, за да обясни — и то пред един всепроникващ гений като Маркс! — дуализма в своето поведение. Но Маркс подразбира двойствеността на своя приятел и само от тактичност избягва решителното обяснение. В едно свое писмо до Енгелс от 11. XII. 1858 г. той прави многозначителното загатване: „Има още нещичко във витийското писмо на Фрайлиграт до мене, което не ми харесва.“ А само няколко дни по-късно, вероятно имайки предвид някои допълнителни разкрития, нарича за пръв път Фрайлиграт „филистер“. В устата на Маркс това не е обикновена подигравка, а присъда. Тя все още не е произнесена публично, но вътрешно назрява готовността на Маркс да направи и тая крачка. Но съобразявайки се с това, което сам е открил в природата на поета, ценейки все още Фрайлиграт и вярвайки, че не е безнадеждно да се бори за неговото спасяване за партията, Маркс се въздържа. Той даже предупреждава Енгелс, когато пише на Фрайлиграт, това да бъде „много учтиво, защото иначе ще се оплаква от грубия или необуздан тон на твоите писма“<sup>2</sup>.

Но Фрайлиграт все по-малко се е съобразявал със своята отговорност пред партията, заплел се е в отношения с емигрантски клики, несъвместими с репутацията му на революционен поет, сподвижник на Маркс. Неговото сближение с Кинкел се задълбочава и буди недоумение у един среди и злорадство при други. Енгелс е принуден да постави открито пред Фрайлиграт въпроса в едно свое писмо от 29. I. 1859 г.: „... в последно време редица филистери ме питаха за това, как е могло да се случи, че ти да сключиш толкова приятелски съюз с г-н Кинкел. Ти разбираш, че макар всичко това да е преувеличено, аз все пак бях малко смутен. Разбира се, много нещо аз отдадох на гнусното преувеличение, с което Кинкел и неговата клика разтръбиха във всички вестници за обикновената среща с тебе като за настъпателен и отбранителен съюз против нас, и категорично отричах този факт; що се отнася до обикновеното общуване с тези филистери, то аз се отървах с лоши шегки; аз казах например, че поетите живеят особен живот. . . С една дума, макар да съм лош дипломат, все пак ми се удаде да защита достатъчно позицията на партията“<sup>3</sup>.

Два дни по-късно Енгелс загатва в писмо до Маркс какво е споделил с Фрайлиграт, като сам подчертава, че „с него аз се отнесох много деликатно“, дори го нарича „милият човек“.

За съжаление „милият човек“, макар да е говорел, че вярва в бъдещето на един „Нов рейнски вестник“, все повече се привързвал към редактора на „Херман“ — Кинкел. Пред Маркс се оплаквал, че Кинкел го използвал, а, от друга страна, се чувствувал пред него много задължен, понеже му помогнал да се изясни политически! Виждайки, че работите в Германия вземат революционен обрат, Фрайлиграт се нахвърля върху Кинкел. Същевременно в своите събрани

<sup>1</sup> Маркс—Енгелс за изкуството, стр. 413.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 414.

<sup>3</sup> Пак там, стр. 415.

съчинения, издадени в Америка, той запазва злополучното стихотворение за Йохана Кинкел, а другото против нейния съпруг г. Кинкел — задържал! Това предизвиква остра реакция от Маркс, който пише на Енгелс „Казано между нас, той е пакостник. . . Просто свинщина. Всичките негови извинения по този повод изслушах с много скептичен израз. Дявол да го вземе цялото това поетическо съсловие!“<sup>1</sup>

Разочаровани от характера и поведението на Фрайлиграт, Маркс и Енгелс все още не искат да пренесат заключенията си върху цялата негова личност. Те предоставят на времето да разубеди поета в продажността на хората, с които свързва лековерно съдбата си, да осъзнае, че единственият достоен път за революционния поет е да върви в крак с партията. Последвалите събития показват неопровержимо, че Фрайлиграт се е отдал временно на революционното дело не по призвание, а по волята на случая. Той все повече издребнява в своята суетност. Тя ставала толкова по-натрапчива, колкото с по-долнопробни средства се удовлетворява. Маркс пише с болка и гняв до Енгелс: за „филестера Фрайлиграт е характерно, че той съвсем не се смята задължен да се отчете пред мене за публичното си излизане заедно с Кинкел и компания. . . Не, у него всичко се върти около това, че някой се осмели да оцени неговото стихотворение (прилагам го) като *above mediocrity*,\* вместо да го превъзнесе *as the very incarnation of the beautiful and the sublime*\*\*“<sup>2</sup>

Вместо да изпитва неловкост за откритите си връзки с Кинкел, Блинд и Фогт, Фрайлиграт вече се чувствувал шокиран „само от това — пише по-нататък Маркс, — че той е представен пред публиката като човек, който уж се намира „под моето влияние“. Той мислел дори дали не трябва да се обясни по този повод. И само страхът от контраобяснение от моя страна го удържал от това. . . Той смята, напълно оправдано, от една страна, да служи на мамона, а, от друга — да бъде „жрец на музите“; своята житейска безхарактерност оценява теоретически като „политическа добродетел“. . . У този човек няма и намек за приятелски чувства. . . Колко е фалшив, двуличен той и в партийните, и в личните отношения!

И все пак аз не мога, не трябва да доведа работата до *éclat*.“<sup>3</sup>

И докато Фрайлиграт флиртувал с лидерите на вулгарната дребнобуржоазна демокрация, оспорвайки си с Кинкел първенството на нейни поети, Маркс преодолява всички лични резерви към него, за да избегне разрива. Но Фрайлиграт дори не възразява, когато в печата лицемерни поклонници на таланта му го представят за жертва на „пагубното“ Марксово влияние. Това прави неизбежно обяснението и в писмото си от 23. XI. 1859 г. до Фрайлиграт Маркс заявява: „Ако биха пожелали въпреки истината да ми припишат каквото и да е влияние върху тебе, това би могло да се отнесе само за краткия период от съществуването на „*Neue Rheinische Zeitung*“, когато ти написа великолепни и безспорно най-популярните от стиховете си.“<sup>4</sup> А непосредствено след това Маркс обяснява на Енгелс, че въпреки всички провинения на Фрайлиграт „не искам да скъсвам с него по политически съображения и най-после лично аз го обичам *with all his faults*“<sup>5</sup>. Съдейки от поведението на Фрайлиграт, Маркс изказва съмнение, че той иска „да скъса старите, както изглежда, отдавна тежки за него партийни връзки“.

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 418.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 424.

<sup>3</sup> Пак там, стр. 425.

<sup>4</sup> Пак там.

<sup>5</sup> Пак там, стр. 427 (изразът на англ. — „с всичките му недостатъци“).

\* По-горе от средно.

\*\* Като истинско възплъщение на всичко прекрасно и възвишено.

Маркс наистина проявявал към Фрайлиграт необикновена толерантност, произтичаща както от висши партийни съображения, така и от лична приятелска привързаност към него. Той е чувствувал даже, че на моменти е проявявал слабост, и в едно писмо до Ласал признава: „Аз повече няма да се докосвам до тази тема (относно спора доколко и как е влияел на Фрайлиграт — б. м.) и само ще забележа, че на мнозина твърде разумни хора от нашата партия се струва, че аз се отнасям премного снисходително към своите стари лични и партийни приятели.“<sup>1</sup> В това отношение мнението на Лупус (Фридрих Волф) е било по-решително. Енгелс споделя в писмо до Маркс: „Лупус е съгласен с мене, че поведението на Фрайлиграт едва ли допуска продължаване на партийните отношения.“<sup>2</sup> Но имайки пред вид деликатността на обстановката, той одобрява тактиката на Маркс да избягва по партийни съображения окончателното скъсване с Фрайлиграт. Понеже „това би било триумф за Кинкел и К<sup>0</sup>... При дадената конюнктура много е съмнително дали ще може да се задържим без открито скъсване с Фрайлиграт; неговото литературно самолюбие расте все повече и повече“<sup>3</sup>.

Напрежението в отношенията между Маркс и Фрайлиграт се приближава към своята драматична кулминация. Идва последното, най-тежко за Маркс изпитание — политическият комплот, организиран от Фогт. Процесът, възбуден от Маркс за демаскирането на тоя бонапартистки агент, който публикува в началото на 1860 г. клеветнически материали срещу него и комунистите, е имал решително значение „за историческата защита на партията и за нейното бъдещо положение в Германия“. Фрайлиграт е знаел много изобличителни подробности от заговора на Фогт и „чумната клоака“ срещу Маркс, но заема неутрална позиция! Той даже решително протестирал, понеже Маркс го посочил като възможен обвинител на Фогт без негово съгласие. Фактически Фрайлиграт бил зависим от Фогт. Последният бил приятел с банковия директор Фази, негов шеф. Съществували са и някои политически нишки между Фогт и Фрайлиграт. В техен взаимен интерес било да избягнат противопоставянето си един на друг. Така думите, казани от Маркс за Фрайлиграт в едно писмо до Енгелс, се оказват напълно верни: той „тайно гледа на нас като приятели, а публично върви в крак с нашите врагове“! Но те двамата продължават, въпреки всичко, да се придържат към тактиката: „засега по възможност без разрыв“. Маркс продължава преписката си с Фрайлиграт, осведомява го какво е предприел в процеса срещу Фогт за защита престижа на партията. Той още веднъж му припомня, за да го предпази от други грешки, че тук не става въпрос „за частни интереси“, а за честта на партията и нейния авторитет. Накрая Маркс прави един жест, който още веднъж подчертава неговото нравствено величие. Той е готов да се извини пред един човек, когото повече едва ли може да уважава, за да изключи каквото и да било влияние на личните отношения при крайното определяне позицията на поета: „Ако нещо съм виновен пред теб, готов съм всякога да призная своите грешки.“<sup>4</sup>

В писмото си до Маркс от 28. II. 1860 г. по повод на едно разменено между тях съображение, засягащо съдбата на бившите членове на „Съюза на комунистите“, Фрайлиграт заявява: „Когато в края на 1852 г., вследствие на кьолския процес, беше обявено разтурянето на съюза, аз се освободих от всички окови, наложени ми от партията като такава, и запазих само моите отношения с теб, мой приятел и другар по убеждения. От партията аз в продължение на седем години стоях далеко, на събранията ѝ не присъствувах, нейните действия и решения ми оставаха чужди.

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 565.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 429.

<sup>3</sup> Пак там.

<sup>4</sup> Пак там, стр. 438.

По този начин моите връзки с партията отдавна не съществуват . . . Аз мога само да кажа, че при това се чувствах прекрасно. На моята природа, както и на природата на всеки поет, е необходима свобода! Партията е също клетка и песните дори за партията е по-добре да се пеят вън от клетката, отколкото вътре в нея.<sup>1</sup>

Даже след апологията, която Фрайлиграт прави на отстъплението си от партийния дълг, Маркс не избухва в несдържани обвинения. Той намира сили да запази неизменното обръщение в писмото си — „драги Фрайлиграт“. Припомня му, че откакто е бил разпуснат съюзът, „аз никога не съм принадлежал и не принадлежа на никаква тайна или явна организация и следователно партията в тоя ефимерен смисъл на думата ето вече осем години е престанала да съществува за мен“<sup>2</sup>. Какво да се прави в едно временно затишие, когато изпитанията са по-непоносими, понеже сподавят възможността за открито геройство? Да се запази престижът на класата, обединена от общия дух на борбата. „Че в буря се вдига прах — пише Маркс на Фрайлиграт, — че през време на революция не мирише на розово масло и че от време на време някой се оказва опръскан с кал, това е несъмнено. Но ако вземем пред вид огромните усилия на целия официален свят, който, за да ни погуби, не само леко нарушава углавния кодекс, а е минал през цялата углавщина; ако вземем под внимание мръсната клевета на „демократията на глупостта“, която не може да ни прости, че в нашата партия има повече ум и характер, отколкото в самата нея. . . то стигаме до заключение, че в това XIX столетие нашата партия изпъква със своята чистота.“<sup>3</sup>

За каква партия говори Маркс? Не за съюза, нито за хората от бившата редакция на „Нов рейнски вестник“. „Под партия аз съм разбирал — заявява той — партията във велик исторически смисъл“<sup>4</sup>, т. е. класовата организация на пролетариата, която непосредствено ще доведе до неговото пълно самоосвобождение.

Тия горди слова рязко отличават двата възгледа, които времето сблъсква един с друг, за да провери тяхната стойност. Фрайлиграт се е чувствувал по-щастлив в своята „кула, по-висока от тая на партията“, въобразявал си е, че си е възвърнал свободата. Фактически неговата свобода е отказ от дълга, измяна пред историята. За Маркс, дори когато практически не съществува партия, тя продължава да живее във възгледите, борбите и надеждите на работническата класа. Фрайлиграт се връща към миналото, Маркс отправя поглед към бъдещето. И накрая в същото писмо той дава своя отговор на алтернативата: „или-или“? „На пук на всичко“ ние всякога предпочитаме лозунга „Смърт на филистерите“! пред лозунга „Подчинявайте се на филистерите“!

С това присъдата на Фрайлиграт от името на историята и пролетариата е произнесена.

В последния период от своя живот Фрайлиграт деградира до пруско-казионен и филистерско-банален поет, възпяващ „победоносните“ войници на Бисмарк, прегазили Франция, както и кротките прелести на семейния бит. От революционните стихове, преповтаряни някога от борещия се пролетариат, до „Кавалерийска песен за трета армия“, ръководена лично от пруския кронпринц; от „Въпреки всичко“ до . . . „Ура, Германия“, където, по ироничната забележка на буржоазния литературовед Гуде, шовинистичното „ура“ прокълнява 36 пъти! — ето „регресивната метаморфоза“ на Фрайлиграт, който не про-

<sup>1</sup> Маркс — Енгелс за изкуството, стр. 566.

<sup>2</sup> Пак там, стр. 439.

<sup>3</sup> Пак там, стр. 442.

<sup>4</sup> Пак там, стр. 444.

пуска повод да се похвали колко бил щастлив, че си е възвърнал свободата на поет!

И колко странно звучат след това опитите на Меринг, превъзходно запознат с отношенията между Маркс и Фрайлиграт, да оневини бившия поет! Каква била причината за техния разрыв? „Би било обаче заблуждение — уверява ни Меринг — да се търси обяснение за отчуждението, създадо се между тях, в отделните политически възгледи, колкото и да са били важни въпросите, които са засягали. . . истинските причини трябва да се търсят в основните свойства на характерите на двамата.“ Меринг стига в своята неоправдана снизходителност към Фрайлиграт дотам, че взема под защита и стихотворенията му от последния период, където той, въпреки възхвалата на пруския милитаризъм и верноподаническите чувства, не бил изменил на своите идеали!

Маркс и Фрайлиграт са били приятели въпреки неизбежните различия в техните характери. Но те са стигнали до конфликт не поради несъвпадението на индивидуалността им. Касае се за противоположни принципи при оценка на връзката между партийен дълг и индивидуална свобода. Истинският пролетарски революционер в критични ситуации поставя алтернативно въпроса: „или-или“, докато дребнобуржоазният поет търси компромиса. Първият мисли за интересите на партията, другият — за личната си и в крайна сметка егостична независимост. Маркс се оказва на висотата на историята, Фрайлиграт — на равнището на филистерите, чиито чувства опоетизира. Всекиму своето!